

Biblioteques d'una república en guerra, o, quan el fusell d'avui és garantia de la biblioteca de demà

Ramón SALABERRIA, Blanca CALVO

Traducció: David BARRI

RESUM: *S'exposa el treball bibliotecari realitzat pel govern de la República durant la Guerra Civil en tres àmbits: la creació de biblioteques en fronts, casernes i hospitals; les tasques de confiscació i protecció de llibres i biblioteques, públiques i privades, i les accions endegades per la Sección de Bibliotecas del Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico. Prèviament, s'explica l'esforç realitzat entre els anys 1931 i 1936 en matèria de biblioteques públiques, especialment en el desenvolupament de les biblioteques obreres; les petites biblioteques de cent volums enviades i lliurades pel Patronato de Misiones Pedagógicas en més de 5.000 pobles i llogarets; i les 200 biblioteques públiques municipals obertes en el període de 1933 –sobretot– a 1936. Es dona una especial rellevància a una organització: Cultura Popular, i quatre bibliotecaris: Tomás Navarro Tomás, Juan Vicens, María Moliner i Teresa Andrés.*

MOTS CLAU: Guerra civil espanyola; biblioteques públiques; biblioteques als fronts; extensió bibliotecària: Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico. Sección de Bibliotecas; Patronato de Misiones Pedagógicas; Cultura Popular; Navarro Tomás, Tomás; Vicens, Juan; Moliner, María; Andrés, Teresa.

No és fàcil entendre que, en una guerra, n'hi ha que es juguen la pell, literalment, per salvar biblioteques (quasi sempre amb la idea en la recambra que, per fi, els llibres puguin ser de tothom). També és llunyana la imatge d'homes i moltes dones organitzant biblioteques per transportar-les a trinxeres, casernes, batallons, hospitals de sang; i que un govern en règim de

R. Salaberria, B. Calvo. Comissaris de l'exposició *Biblioteca en guerra* (Biblioteca Nacional, Madrid, 15 novembre 2005-19 febrer 2006). <salaberria@mail.com>, <bcalvo@jccm.es>

Article arribat el 26 de juny de 2006.

guerra augmenti considerablement els pressupostos destinats a biblioteques. És de molt difícil comprensió que aquells anys de guerra hagin pogut ser els més fèrtils de les biblioteques espanyoles en el segle passat (deixem de banda el cas de les biblioteques catalanes).¹ Retrocedir a 1931 en pot facilitar, en part, una major comprensió.

La república arriba a una Espanya en què exèrcit i Església tenien un pes sense comparació en cap altre país europeu. La revista *Life*, en el seu editorial de 12 de juliol de 1937 –al cap d'un any de la sublevació militar desencadenant de la Guerra–, en descriure als seus lectors la realitat espanyola, assenyalava els 20.000 terratinents que posseïen el 50% de la terra, i deia: «Cal afegir 21.000 oficials de l'Exèrcit, més del doble dels que té l'exèrcit britànic. Un oficial per cada sis soldats rasos, un general per cada 150 homes. A aquests 41.000 terratinents i oficials cal afegir uns 100.000 clergues, la més alta i densa jerarquia eclesiàstica del món, propera a la del Tibet. També aquests eren pagats per l'Estat.»

La república espanyola no va ser una creació única sinó la darrera, la quinzena, d'una sèrie de repúbliques instaurades a Europa a partir de 1910; però se'n distingirà de totes en la seva aspiració per portar a terme un programa més complet de regeneració nacional. O, dit amb les paraules de Josep Fontana, la «pretensión de transformar la sociedad española a través de la educación y de convertir a los habitantes de este país en ciudadanos».² Molts dels fundadors de la República estan fortament influïts pel moviment intel·lectual procedent de la Institución Libre de Enseñanza. En un país amb una taxa mitjana d'analfabetisme superior al 40%, molts intel·lectuals es van veure moralment obligats a comprometre's políticament. La República va construir en tres anys més escoles que en els trenta anteriors. Al mes següent de proclamada la República, es crea un Patronato de Misiones Pedagógicas. Una de les seves tasques és la creació de petites biblioteques en poblets. Va ser una de les intervencions bibliotecàries fonamentals de la República, juntament amb l'intens i molts cops dificultós desenvolupament de biblioteques públiques municipals, alhora que partits i sindicats obrers creen biblioteques sostingudes pels seus afiliats.

1. Aquest text no esmenta la tasca bibliotecària realitzada a Catalunya durant la Guerra ja que altres articles d'aquest número d'*Item* tracten la qüestió.

2. Josep Fontana, «Una temible revolució: de habitantes a ciudadanos». En: Blanca Calvo, Ramón Salaberria (editors), *Biblioteca en guerra* (Madrid: Biblioteca Nacional, 2005), p. 146.

BIBLIOTEQUES PER A UNA REPÚBLICA

A començament de 1933, Juan Vicens,³ a punt de fer 38 anys, decideix, d'una manera una mica sobtada, que al final no farà, tal como tenia previst, el concurs per a una càtedra de francès sinó per al cos de bibliotecaris. Al poc temps, és nomenat inspector per a les Bibliotecas Públicas Municipales, col·labora inspeccionant també les creades per Misiones Pedagógicas (en any i mig recorrerà més de cent pobles i llogarets de tota Espanya) i es presentarà allà on tingui notícia de l'existència d'una biblioteca obrera: la seva passió. I, així, amb les seves paraules, «descubrir un mundo desconocido y maravilloso».⁴

Ja des del final del segle XIX, grups de lectors obrers van lluitar per crear la seva pròpia cultura literària, lluny de tot control burgès, burocràtic o catòlic, refusant una cultura que només els nodria amb història sagrada i mitologia. Cert estrat de la classe treballadora es va implicar en la tasca d'emancipar-se de la ignorància i la dependència, en unes condicions en què imperaven llarguíssimes jornades de treball. Dos foren els camins: la seva organització com a obrers i el dur i disciplinat autoaprenentatge. El moviment anarquista va ser exemplar en aquest àmbit.

Astúries va ser el territori on es va desplegar, especialment en valls mines i ciutats (Oviedo, Gijón), una extensa xarxa de biblioteques populars. Ángel Mato Díaz les ha investigat⁵ i les descriu així: «varios cientos de bibliotecas dedicadas a promover la lectura desde los ateneos y las sociedades culturales, entidades organizadas autónomamente, con escasos apoyos ofi-

3. Juan Vicens (Saragossa, 1895-Pequí, 1959). Jove benestant, resideix a la Residencia de Estudiantes de Madrid, molt proper a Buñuel, García Lorca i Dalí. Llibreter propietari de la Librairie espagnole de París. Inspector de les Bibliotecas Públicas Municipales, fundades per la República. Especialitzat en biblioteques populars dins de la seva professió de membre del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. Fundador i membre del Comité Nacional de Cultura Popular. Un mes abans de l'inici de la Guerra, presenta la seva tesi doctoral: *Métodos de circulación de libros y de coordinación de bibliotecas*. En la Guerra, secretari de la Comisión Gestora del Cuerpo de Archivos, Bibliotecas y Museos. Membre del Consejo Central de Bibliotecas. Més endavant, delegat de propaganda del govern de la República a París, on escriu un llibre urgent i fascinant: *L'Espagne vivante: le peuple à la conquête de la culture*, amb la idea de donar a conèixer al ciutadà francès la tasca bibliotecària portada a terme en els anys republicans. Torna a España el 3 de gener de 1939 i en surt el 6 de febrer. S'exilia a Mèxic, on treballa en biblioteques, forma bibliotecaris i publica manuals (*Manual del catálogo-diccionario, Cómo organizar bibliotecas*) de gran difusió entre els bibliotecaris d'Amèrica Llatina. A meitat dels anys cinquanta, marxa a viure a Moscou. Al poc temps, surt cap a Pequí, on mor.

4. Juan Vicens, *España viva: el pueblo a la conquista de la cultura* (Madrid: Vosa: Asociación Educación y Bibliotecas, 2002).

5. Ángel Mato, *La lectura popular en Asturias* (Oviedo: Pentalfa, 1992).

ciales y con un rasgo identificador, el pago de una cuota, que indica el alto interés y la capacidad de sacrificio de los lectores». ⁶ (En 1931, aportaven entre 0,50 i 2 pessetes mensuals.) La repressió desencadenada després de la revolució d'octubre de 1934 a Astúries va a suposar la pràctica desaparició d'aquestes biblioteques, acusades per l'autoritat de ser els gèrmens de la insurrecció obrera.

Així mateix, els dipòsits de l'Archivo General de la Administración, a Alcalá de Henares, guarden centenars de testimonis ⁷ de peticions de lots de llibres per part de grups polítics, sindicals i culturals a la Junta de Intercambio y Adquisición de Libros per a nodrir les seves biblioteques.

Juan Vicens, a més de les minúscules i vives biblioteques proletàries que ha anat coneixent, destaca ⁸ la de la Casa del Pueblo, a Madrid, ⁹ i, especialment, la del sindicat de Ferrovianos del Norte. ¹⁰ Un altre estudi ¹¹ assenyala les biblioteques existents a Ferrol (Asociación General de Dependientes de Comercio, Escuela Racionalista, Círculo de Maquinistas de la Armada...), on sobresurt la del Centro Obrero de Cultura, amb 10.000 volums en 1935, i sostinguda per 600 socis. ¹²

6. Ángel Mato, «La lectura valorada: las bibliotecas populares en Asturias». En: Blanca Calvo, Ramón Salaberria (editors), *op. cit.*, p. 71.
7. A manera d'exemple: Sociedad de Floricultores y Similares (U.G.T.), de Málaga; Sindicato Musical de Catalunya; Asociación de Dependientes de Comercio, de Riotinto; Grupo Femenino Socialista; Colla Excursionista El Pàmpol; Sociedad de Vendedores Ambulantes de Frutas y Verduras de la Línea (Cádiz); Agrupación de Izquierda Republicana de Marmolejo (Jaén)...
8. Juan Vicens, *España viva*, p. 59-60.
9. Francisco de Luis Martín, Luis Arias González, «Estudio». En: Nuria Franco Fernández, *Catálogo de la biblioteca de la Casa del Pueblo de Madrid (1908-1939)* (Madrid: Comunidad de Madrid, 1998), p. 21-68.
10. «Contaba con una biblioteca de más de 4.000 volúmenes, dirigida por los mismos ferroviarios; su organización era perfecta, mejor que la de las bibliotecas del Estado; gracias a la experiencia, renovada sin cesar al contacto con la realidad, los bibliotecarios improvisados adquirieron las técnicas más modernas. Los libros estaban clasificados por materias, y hasta cinco volúmenes podían ser prestados a la vez por un plazo variable de ocho días a varios meses. Comenzaron también a prestar lotes de libros a otras bibliotecas fundadas por grupos de ferroviarios en localidades vecinas.» Juan Vicens, *España viva*, p. 59.
11. Rafael Corrales Siodor, Eliseo Fernández Fernández, *Unha biblioteca obreira: o Centro Obrero de Cultura y Beneficencia (Ferrol, 1911-1936)* (Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve, 1999).
12. En el II Congreso Internacional de Bibliotecas y Bibliografía, dins de la secció de biblioteques populars, es van presentar comunicacions específiques sobre biblioteques obreres a la Unió Soviètica, Argentina, Itàlia i Catalunya, aquesta darrera per part Jordi Rubió que, de manera esquemàtica i clara, exposa la situació i, referint-se en concret a les biblioteques de les associacions obreres (destaca l'Ateneu Enciclopèdic Popular, a Barcelona, i a l'Ateneu Igualadí de la classe obrera) comenta: «El bibliotecario es por lo común un socio, sin retribución muchas veces. Una biblioteca comunista que funcionaba en Barcelona hasta hace poco dejaba el cuidado del servicio del prés-

Des del món associatiu, també es va desenvolupar a Astúries la Biblioteca Popular Circulante de Castropol,¹³ localitat d'uns 8.000 habitants (el 47%, analfabets), principalment, agricultors i ramaders, també pescadors i comerciants. Una biblioteca que, per iniciativa d'uns joves estudiants universitaris de la localitat, encapçalats per Vicente Lorient, ¹⁴ va obrir, en 1922, amb 158 volums. L'estiu de 1936, quan fou tancada per les tropes franquistes, comptava amb quasi 5.000 llibres i 14 biblioteques sucursals en altres poblets del *concejo*. Fou el precedent més clar de Misiones Pedagógicas: editava revistes, organitzava conferències i petits concerts, teatre i guinyol; va crear seccions especials de llibres per a agricultors i mestres... Fou una institució autònoma (fonamentalment, es finançava per subscripció pública, amb importants aportacions dels compatriotes emigrats a Cuba, Argentina, Xile, Uruguai...) que va despertar l'admiració de bibliotecaris (Moliner, Rubió,¹⁵ Vicens, d'Ors¹⁶...), intel·lectuals (Cossío, Vasconcelos, Altamira, Unamuno...), i que es va considerar modèlica en altres països.¹⁷

El 29 de maig de 1931, quan encara no havien transcorregut cinquanta dies de la instauració de la república, es va publicar el decret 202, que establia un Patronato de Misiones Pedagógicas, dependent del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. El seu inspirador i president va ser Manuel B. Cossío. L'alè que anima Misiones Pedagógicas és molt diferent al que després animarà les campanyes alfabetitzadores a l'Àfrica i Amèrica (Cuba, Nicaragua...). Misiones Pedagógicas s'oblida de diplomes i cursos, i opta per

---

tamo de libros a la responsabilidad de cada socio, sin que hubiera vigilancia de ninguna clase en la sala de la biblioteca.» Jordi Rubió, «Bibliotecas para obreros en Cataluña». En: *Actas y trabajos del II Congreso Internacional de Bibliotecas y Bibliografía: Madrid-Barcelona, 20-30 de mayo de 1935* (Madrid: Librería de Julián Barbazán, 1936), vol. III, p. 422.

13. Un ampli i recent estudi pot consultar-se a: Xavier F. Coronado, «Biblioteca Popular Circulante de Castropol (1922-1936)», *Educación y biblioteca*, 133 (enero-febrero 2003).
14. Vicente Lorient (Castropol, Astúries, 1900-1979). Historiador, membre del Centro de Estudios Históricos, en 1935 serà el sotssecretari general del II Congreso Internacional de Bibliotecas y Bibliografía i secretari de la Sección de Bibliotecas Populares. Fundador i ànima de la Biblioteca Popular Circulante de Castropol.
15. Jordi Rubió, en 1933, en el desè aniversari de la Biblioteca de Castropol: «siempre pongo a nuestras bibliotecarias el ejemplo de Vs. Nosotros no tenemos todavía ninguna biblioteca popular que posea cinco sucursales. Lo más notable, a mi juicio, de la vida de esas bibliotecas es la actividad intensa que desarrollan en núcleos tan débiles de población».
16. «Las dos únicas tentativas españolas que conozco de aplicación de un designio consciente y un plan coherente a la obra de las Bibliotecas Populares son las planteadas sucesivamente en Cataluña y en Asturias». Eugeni d'Ors, «Dos tareas», *El aldeano*, 59 (15 marzo 1932).
17. *Bibliothèques populaires et loisirs ouvriers* (Paris: Institut international de coopération intellectuelle, 1933).

tota la resta, «aquello que rebasa los estrechos cauces del academicismo docente». Busquen nous camins per a l'acció educativa i troben la figura del ti-tellaire, del joglar, la qual actualitzen. Arriben als llogarets més pobres i apartats, instal·len un museu ambulant amb reproduccions d'alguns dels millors quadres, representen obres dramàtiques, el cor canta i es projecten pel·lícules. Debaten sobre els drets i deures que una nova república comporta i, abans de marxar, deixen al poble una col·lecció de cent llibres, fulls de paper per a folrar els llibres, indicacions per a la seva cura i conservació, i fitxes per a la realització de préstecs. La seva tasca es va veure complementada per gramòfons i col·leccions de discos —entre 1933 i 1934, es van lliurar uns 100 gramòfons i 2.135 discos. El Patronato interpretava la concessió d'una biblioteca com un punt de partida al qual havia de seguir l'enviament de nous llibres; pretenia animar la vida de la biblioteca en el seu funcionament i donar a conèixer les obres més i menys llegides. Per aquest motiu, es va dirigir als encarregats d'aquestes biblioteques —quasi sempre, mestres— sol·licitant dades referents al nombre de lectors i de lectures, els autors i obres preferits.

La gran majoria de les biblioteques es van crear en el període 1932-1934 (4.457), i en la seva totalitat, tal como assenyala la Memoria del Patronato, «a poblaciones de menos de 5.000 habitantes, y en una muy grande proporción a pueblecitos de 50, de 100 y de 200 vecinos, verdaderas aldeas en donde no se contaba, ni en la realidad ni casi en esperanza, con ningún otro medio de cultura».

Tot i el gran nombre de peticions existents —a final de 1935 eren 3.000 les sol·licitades—, en 1935 i 1936, ateses les retallades pressupostàries dels governs de la dreta, no es va poder seguir el ritme anterior de creació. Al juny de 1936, s'havien creat un total de 5.522 (dit d'una altra manera, en gairebé quatre anys, una difusió d'uns 560.000 llibres en petits pobles i llogarets). Molts missioners van assenyalar en els seus informes la cura dels llibres per part dels joves i, en contrast, l'hostilitat oficial en diversos pobles cap a les biblioteques.

En 1932 i 1933 es van registrar 467.775 lectors (57,5% nens) i 2.196.495 lectures (64% infantils). La memòria editada pel Patronato assenyala que «son los muchachos, de ordinario, quienes mueven a leer a sus padres y hermanos. Libro que el chico lleva a su casa es leído por el resto de la familia.»

Quant a les preferències lectores, s'assenyala per als lectors infantils els clàssics Perrault, Grimm, Andersen, Hoffmann, *Les mil i una nits*, i les edicions extretes d'Homer i Dante. També les novel·les d'aventures de Swift, Verne, Lagerlöf, Kipling, i els llibres de biografies. Entre els adults destaca la novel·la (Cervantes, Quevedo, Dickens, Tolstoj, Hugo, Remarque, la *Breve historia del*

mundo de Wells, Galdós, Valera, Pérez de Ayala). En poesia, Bécquer, Antonio Machado i *Platero y yo*. També s'assenyala la gran acollida que, en determinades zones, es concedeix a les obres tècniques o de divulgació científica.

No sense dificultats s'havien anat constituint delegacions del Patronato en algunes províncies: Lleó, Segòvia, València –on María Moliner va tenir una actuació decidida com a inspectora– i Lleida. Aquestes delegacions organitzen les seves pròpies missions –el Patronato assumeix les despeses.

Les forces conservadores sempre van veure amb mals ulls la tasca de Misiones Pedagógicas. Els acusaven de malbaratament –per la distribució de llibres en poblacions plenes d'analfabets–, d'introduir textos estrangeritzants i filosocialistes: les interpellacions parlamentàries per tal que cessés la seva tasca van ser constants. La victòria dels partits de la dreta en les eleccions de novembre de 1933 van determinar l'agonia de Misiones. Aquesta oposició es mostrarà de manera més cruel, si fos possible, en els primers moments de la Guerra. Fins i tot abans de l'estabilització dels fronts, la primera acció de l'exèrcit de Franco i el seu govern és l'extirpació d'aquestes biblioteques. El 30 d'agost de 1936, quan els combats es duïen a terme a només setanta

Figura 1. Arribada d'una caixa de llibres del Patronato de Misiones Pedagógicas a Beteta (Conca), ca. 1933.

quilòmetres de Pamplona, *El pensamiento navarro*, òrgan periodístic i doctrinari de les forces carlines, publica en primera plana el següent titular: «Se ha hecho un espurgo [sic] en las bibliotecas escolares. El primer acto del curso será la reposición de los crucifijos.»¹⁸

A més de les biblioteques sufragades pel moviment obrer i associatiu, i les també petites i nombroses de Misiones Pedagógicas en l'àmbit rural (un de cada cinc espanyols vivia en municipis amb menys de 2.000 habitants), la Segona República va mostrar la seva atenció envers les biblioteques públiques de la millor manera possible: augmentant els pressupostos per a l'adquisició de llibres d'una manera inaudita. Si en els pressupostos de 1930 es destinaven 35.000 pessetes, en 1932 eren 495.000, i en 1934, 635.000 pessetes.

Pel decret de 21 de novembre de 1931 es crea la Junta de Intercambio y Adquisición de Libros para Bibliotecas Públicas (JIAL). El text del decret il·lustra la situació:

«El presupuesto del Ministerio de Instrucción Pública ha venido dedicando a estas atenciones cantidades misérrimas. Aun en el presupuesto actual la consignación total destinada a adquisición de libros para las bibliotecas públicas de toda España, comprendiendo la Nacional, es inferior a la suma de que dispone para este mismo objeto cualquiera de las bibliotecas importantes de Europa o América.

»Es preciso acudir a remediar en la medida posible este antiguo abandono, proporcionando a las bibliotecas los elementos necesarios para el cumplimiento de su misión, como Centros de estudio y progreso científico y como eficaces instrumentos de cultura social. Junto a la Escuela, que forma la inteligencia y despierta el deseo de saber, la biblioteca debe asegurar y avivar la continuidad de este noble deseo.»

Si no l'única, la principal funció desenvolupada per la JIAL va ser la d'oferir-se a qualsevol municipi perquè li sol·licitessin la creació d'una biblioteca

18. Pocs dies després, el 4 de setembre, la Junta de Defensa Nacional emet la següent ordre: «Considerando que “la gestión del Ministerio de Instrucción Pública y especialmente de la Dirección General de Primera Enseñanza, en estos últimos años, no ha podido ser más perturbadora para la infancia”, pues “cubriéndola con un falso amor a la cultura, ha apoyado la publicación de obras de carácter marxista o comunista; con la que ha organizado bibliotecas ambulantes y de las que ha inundado las Escuelas, a costa del Tesoro Público, constituyendo una labor funesta para la educación de la niñez”, dispone que “por los gobernadores civiles, alcaldes y delegados gubernativos, se proceda, urgente y rigurosamente, a la incautación y destrucción de cuantas obras de matiz socialista o comunista se hallen en bibliotecas circulantes de las Escuelas”. Esta Orden autoriza a los inspectores, bajo su responsabilidad, a que se usen únicamente obras cuyo contenido “responda a los sanos principios de la religión y moral cristiana y que exalten con su ejemplo el patriotismo de la niñez”.»

pública municipal. La biblioteca depenia de l'ajuntament corresponent, que havia de proporcionar un local independent, obrir un mínim de quatre hores diàries i realitzar el servei de préstec –almenys un cop per setmana. Del personal, no se'n parlava tant; únicament, se'ls encoratjava. La JIAL va lliurar un lot bibliogràfic en qualitat d'usdefruit –en seguia sent propietària– amb fitxes per als catàlegs d'autors, matèries i topogràfics. Els lots eren de 150 volums per a municipis menors de 1.000 habitants, de 300 volums per a municipis entre 1.000 i 3.000 habitants, i de 500 volums per a municipis majors de 3.000 habitants. I donava facilitats i descomptes per tal que els mateixos municipis n'adquirissin amb les seves pròpies partides, i enviava lots de reforç.

Hi ha un aspecte interessant: la JIAL delega el govern de les biblioteques municipals a una Junta «con un máximo de diez vocales, en la que además de la representación de los Ayuntamientos figuren las asociaciones profesionales, de cultura y personalidades destacadas por su competencia, manteniendo la institución neutral y abierta para todos».¹⁹ Algunes d'aquelles Juntes Bibliotecàries van tenir finals tràgics: no pocs dels seus membres van ser afusellats o castigats durant la Guerra.

Entre 1933 i 1936 es van obrir, de tal manera, 205 biblioteques –la meitat, en 1933. Juan Vicens va recórrer, com a inspector de la JIAL, més de cent pobles i llogarets en any i mig. Ha deixat múltiples testimonis: del bibliotecari d'Hoyos del Espino (Àvila), un fuster pare de deu fills que aprenia les nocions bàsiques de classificació i organització bibliotecària; de com «las estadísticas muestran que el 90% de las bibliotecas solicitadas lo fueron por los Ayuntamientos republicanos de izquierdas y socialistas; los Ayuntamientos de derechas no la solicitaron casi nunca»; de com va arribar a Cortegana (Huelva), i una hora després d'obrir-se, «todas las plazas estaban ocupadas y la gente continuaba afluyendo»; o quan va a Tineo (Astúries): «Confieso que sentí una cierta molestia en ir a inspeccionar 500 miserables volúmenes. Ciertamente, la corporación municipal ha realizado donaciones, pero el fondo sin embargo queda ridículamente insuficiente. Aquí también el Estado debería ayudar a la constitución de una gran biblioteca dirigida por un bibliotecario profesional que participaría en la organización de los depósitos en los pueblos de alrededor».

És l'època en què neix una Asociación de Bibliotecarios y Bibliógrafos de España inquieta, en la qual hi ha bibliotecaris que viatgen becats a l'estranger.

19. *La Biblioteca pública municipal: según el Decreto de 13 de junio de 1932 e instrucciones complementarias* (Madrid: Junta de Intercambio y Adquisición de Libros para bibliotecas públicas, 1933).

ger per completar la seva formació,²⁰ en la qual ja amb retard s'introdueix la classificació decimal universal, en la qual, seguint el model de l'Escola de Bibliotecàries de Barcelona, neix l'Escuela de Bibliotecarias de la Residencia de Señoritas, a Madrid, i també el temps d'uns bibliotecaris facultatius molt conservadors, més inclinats a l'erudició que a la lectura pública. El Congreso Internacional de Bibliotecas se celebra a Madrid i Barcelona a final de maig de 1935 i adopta el següent acord: «El Segundo Congreso Internacional de Bibliotecas y Bibliografía ha visto con sumo interés la excelente labor realizada en los distritos rurales de España por las bibliotecas establecidas por la Junta de Intercambio y Adquisición de Libros y por el Patronato de Misiones Pedagógicas, y espera firmemente que estos organismos y todo el movimiento español en pro de las bibliotecas populares continuarán recibiendo el apoyo moral y financiero necesario para fomentar la labor tan felizmente comenzada».

Al seu torn, abans de les eleccions de febrer de 1936, es va autoritzar la reobertura de biblioteques obreres que havien estat tancades després de la revolució d'octubre de 1934. Els lectors flueixen en major nombre que mai i és en aquests primers mesos de 1936 quan un grup de persones es reuneixen per unir els esforços de tants col·lectius. L'objectiu no era crear una federació, sinó, en cada sector de treball, un centre tècnic que estigués al servei de totes les organitzacions adherides. És l'origen de l'organització Cultura Popular. L'objectiu de la seva Sección de Bibliotecas era: «establecer en las bibliotecas de centros políticos y, sobre todo, en las bibliotecas obreras, lo que aún no se había establecido en las bibliotecas oficiales de España: la coordinación de los servicios, tanto más necesarios en estas bibliotecas, cuanto que por la escasez de sus medios económicos, no estaban en condiciones de disponer de los fondos bibliográficos indispensables para llenar las necesidades de sus numerosos lectores. El proyecto era sencillo: bastaba establecer una Oficina Central que organizase el préstamo de los libros de una biblioteca a otra, y que centralizara la compra de las novedades que fueran apareciendo, de modo que, con el mínimo de dinero, se pudiera alcanzar al máximo de lectores. Al mismo tiempo, y dependiendo de esta Oficina, se organizaría un

20. Juana Capdevielle (Madrid, 1906-Rábade, Lugo, 1936) estudia la classificació decimal universal a Bèlgica i Suïssa. Matilde López Serrano (Badajoz, 1899-1994) és comissionada en 1935 per estudiar enquadernació a França. A Javier Lasso de la Vega (Sevilla, 1892-Madrid, 1990) li concedeixen una beca en 1930 per estudiar l'organització de les biblioteques públiques de Nova York. Vicens sol·licita, a començament de 1936, una beca per estudiar biblioteques d'Estats Units i, a Anglaterra, la xarxa de biblioteques rurals del comtat de Kent i la National Central Library. Quan rep la comunicació afirmativa ja és 29 de juliol de 1936.

Figura 2. Camió de Cultura Popular tirotejat (Biblioteca Nacional).

servicio de información bibliográfica y de orientación biblioteconómica e, incluso, se abrirá una escuela para bibliotecarios obreros».²¹

Cultura Popular elabora un pla estratègic –estructurat per seccions en Ensenyanza y Universidad Populares, Misiones populares, Teatro, Cine Club, Coros, Folklore, Artes plásticas, Deporte, Bibliotecas, Ateneos, Publicaciones– amb l'objectiu de posar-lo en marxa l'octubre de 1936.

21. Cultura Popular. *Realizaciones de la España leal: la Sección de Bibliotecas de Cultura Popular: un año de trabajo, julio 1936-julio 1937* (Valencia: Ediciones de Cultura Popular, 1938).

BIBLIOTEQUES EN UNA GUERRA²²

La insurrecció militar de juliol de 1936 provoca que Cultura Popular s'adapti sobtadament a la nova situació. Cal dedicar esforços a la incautació i protecció del tresor bibliogràfic²³ i, especialment per a Cultura Popular, proveir de biblioteques el front i els hospitals.

Aquesta incipient estructura, no governamental, no burocratitzada, facilitarà que Cultura Popular actuï des del primer dia. Al mes de l'inici de la Guerra, Juan Vicens –secretari de Bibliotecas de Cultura Popular– escriu a uns amics de París: «soy responsable del trabajo de distribución de libros y prensa, folletos y libros de técnica militar, etc. en todos los frentes, hospitales, casas de reposo, orfanatos, cuarteles de milicias, etc. Sólo la prensa es algo enorme; cada periódico nos envía (mañana y tarde) millares y millares de copias que debemos distribuir en un momento. Para los libros vamos a donde los editores en un camión y tomamos los libros en 100 ejemplares, y formamos lotes que distribuimos como depósito; estos depósitos los vigilamos, renovamos, etc. continuamente. Esto nosotros lo hacemos (es lo que yo hago muy especialmente) con una orientación política para influir en la conciencia política de los milicianos heridos, etc. Vamos también a los frentes con un camión-exposición, con libros, prensa, radio y cine.»²⁴

22. Es parlarà de la tasca bibliotecària feta des dels governs de la República, tot i que s'esmenta, de pas, el «treball» dels insurrectes: l'esporgada de les biblioteques escolars (un objectiu prioritari) als territoris conquerits; el bombardeig de la Biblioteca Nacional el 1936; l'*auto de fe* a la Universidad Central... Sempre es diu que al bàndol de Franco també es van dur a terme tasques d'extensió bibliotecària al front i de foment de la lectura. Ara bé, entre els materials que vam manejar per a muntar l'exposició *Bibliotecas en guerra*, dels 2.500 cartells del període de la guerra que vam veure, cap d'ells, d'entre els del costat rebel, feia menció del llibre, la lectura o les biblioteques. Dels milers de fotos que vam trobar, només una hi fa referència (a banda de les de cremes de llibres): la d'una mesa petidora de llibres a Burgos, amb una pila desordenada de llibres, com als encants, i un falangista, dues senyorettes i un mutilat de guerra. Molt significativa. Pel que fa als dos famosos decrets del govern de Burgos (els de Javier Lasso de la Vega) sobre biblioteques i extensió bibliotecària, cal dir que mai no es van aplicar. I el molt citat servei del Patronato de Lecturas para el Marino, adreçat als soldats de la Marina, és decebedor i, a la pràctica, inútil: el decret de creació és del 5 de gener de 1939 i comença a «actuar» el 16 de juliol del mateix any (festivitat de la Mare de Déu del Carme), quan la guerra ja ha acabat, tot fent una col·lecció de llibres, la qual cosa, com a política de desenvolupament d'una col·lecció, tampoc no és la ideal. No hi ha res més i, per tant, no hi entrarem.

23. Entre els nombrosos documents que recullen la tasca realitzada per Cultura Popular en tal sentit, assenyalem: María Teresa León, *La historia tiene la palabra: noticia sobre el salvamento del tesoro artístico*, prólogo, selecció del apèndice y notas de Gonzalo Santonja (Madrid: Hispamerca, 1977). –Eduardo Ontañón, «El portero bibliotecario, o, "Cultura Popular" salva de las balas la 2ª biblioteca de España», *Estampa*, 478 (20 marzo 1937).

24. Ramón Salaberria, «Las bibliotecas populares en la correspondencia de Juan Vicens a Lulu Jourdain y Hernando Viñes (1933-1936)», *Anales de documentación* (Universidad de Murcia), 5 (2002), p. 309-332.

En aquells primers mesos, treballen en el front de Còrdova, i en els de Ciudad Real, Toledo, Madrid i Llevant, zona aquesta darrera on van aconseguir una gran influència. De fet, en febrer de 1937, es decideix obrir una delegació de Cultura Popular a València, i la Sección de Bibliotecas quedarà a càrrec de Teresa Andrés Zamora.²⁵ En l'any transcorregut entre els mesos de juliol de 1936 i 1937, Cultura Popular –des de les seus de Madrid i València– aconsegueix lliurar 1.097 biblioteques –lots circulants d'uns 120 llibres–, a llars d'infants (105), hospitals (103), batallons i llars del soldat (789), organitzacions polítiques, sindicals i antifeixistes (100), cosa que representa més de 130.000 llibres. I, per les dades que ens han arribat,²⁶ l'activitat de la seu valenciana en el període agost-desembre de 1937 va ser molt gran. Si, entre febrer i juliol, havien lliurat 179 lots a batallons i llars del soldat, a final de l'any, n'eren 470 –increments significatius també en les altres classes de biblioteques.

Però la Sección de Bibliotecas de Cultura Popular no es limitava al lliurament de lots; també havia de donar pautes per a l'organització d'aquestes biblioteques (selecció de llibres, orientacions per a la consulta de catàlegs, propaganda de la biblioteca...); difondre cartells i altres publicacions periòdiques; editar llibres; portar ràdio, diaris i discos al front i hospitals,²⁷ mantenir programes radiofònics...²⁸

25. Teresa Andrés Zamora (Villalba de los Alcores, Valladolid, 1907-París, 1946). Llicenciada en Filosofia i Lletres amb premi extraordinari, estudia cursos de doctorat. Obté el número u a les oposicions al Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos convocadas en 1930; i, en 1931, és destinada a la biblioteca del (ex)Palacio Real. En 1932, se li concedeix una pensió per estudiar arqueologia a Alemanya. En la Guerra, secretària de la Sección de Bibliotecas de Cultura Popular, membre de la Comisión Gestora del Cuerpo de Archivos, Bibliotecas y Museos. Membre del Consejo Central de Bibliotecas. Autora d'*Indicaciones para la organización de las bibliotecas de frentes, cuarteles y hospitales*, y dels informes *Un año de trabajo en la Sección de Bibliotecas: 1937-1938* i de *Cultura Popular y su Sección de Bibliotecas*. S'exilia a París, on passa moltes penyalitats sota l'ocupació nazi. Marcel Bataillon la contracta per a l'elaboració d'un catàleg col·lectiu de llibres espanyols en biblioteques parisenques. Intensifica la seva tasca en la Unión de Intelectuales Españoles i forma part de l'equip organitzador del Primer Congreso Mundial de la Mujer. Mor de leucèmia als 39 anys.
26. Teresa Andrés, «Les bibliothèques populaires en Espagne pendant la guerre». En: *Fédération internationale des associations des bibliothécaires, Actes: Comité internationale de bibliothèques: 1ème session (1938)* (La Haia: M. Nijhoff, 1938), p. 107-109.
27. El catàleg de la discoteca de Cultura Popular està imprès en la Imprenta Marsiega –intervinguda pels obrers–, de Madrid. Després d'unes orientacions referents a la història de la música i dels gèneres, dona pautes per a formar programes musicals. Centenars d'autors i centenars d'estils (*blues*, *pasdoble*, *foxtrot*, *cançó*, *música clàssica*, *romàntica* i *moderna*, *sarsueles*...) hi tenen cabuda.
28. El 26 de juliol de 1938, Miguel Hernández –que es trobava en un hotel de repòs per a combatents a Benicàssim– s'acosta a València per participar en l'emissió radiofònica de Cultura Popular, a Radio Valencia. Recita tres poemes de *Viento del pueblo* i un del seu nou llibre: «El sudor», «El niño yuntero», «Canción del esposo soldado» i «Madrid».

Figura 3. Part dels lots de Cultura Popular que componen la Biblioteca Circulante de la 11ª Divisió (Biblioteca Nacional).

En 1937, Cultura Popular publica el fullet *Indicaciones para la organización de las bibliotecas de frentes, cuarteles y hospitales*. L'autora és Teresa Andrés.²⁹

El llibret és tècnic i d'urgència, amb fotografies i la reproducció d'algunes fitxes, dirigit als responsables de les biblioteques —un mestre que exerceix de milicià de la cultura, la major part dels cops. Respecte a l'adquisició de llibres, assenyalava que «se prescindirà de comprar exclusivament temas polítics o literarios. Una biblioteca bien organizada estará compuesta de algunos libros de tipo social y político (los de mayor actualidad son los más indicados), de otras clases, de literatura moderna y contemporánea; de algunos libros de aventuras o policíacos y folletos militares, de divulgación científica y de unos cuantos temas sencillos de higiene, manuales de oficios, de agricultura, mecánica, electricidad, etc., según sea el tipo de lectores predominantes.»

Diferencia, quant a l'organització, entre les *biblioteques simples* —només usades per un batalló, caserna o hospital— i les *biblioteques circulantes* —aquelles que

29. El 13, 20 i 27 de novembre de 1937, la Central de València de Cultura Popular va organitzar un cicle d'emissions a Unió Radio València, els dissabtes a les sis de la tarda. Conferències, recitació de poemes, intermedis musicals... i un cursset d'organització de biblioteques en fronts, hospitals i casernes, donat per la companya Teresa Andrés. Un cop finalitzat el cursset, Cultura Popular en va publicar les lliçons.

s'estableixen en les brigades amb l'objectiu de prestar llibres als batallons, o les ubicades en una llar del soldat per prestar a batallons o companyies.

I, com que no n'hi ha prou de posseir llibres ni tenir-los organitzats, sinó que cal donar vida a la biblioteca, es proposa renovar els llibres, adquirir les publicacions que apareguin, cartells que anunciïn la biblioteca, seccions dedicades a la biblioteca en el diari del batalló o en el diari mural, cercles de lectura...

Una mostra de l'afany per portar el llibre fins a la darrera trinxera és el cas de la 11ª Divisió que lluitava al front de Terol i que estava integrada, en la seva major part, per camperols. La taxa d'analfabetisme arribava a 30-35% com a mitjana, tot i que, a l'esquadró de cavalleria pujava fins al 75%. El Ministerio de Instrucción Pública va transmetre a la Secretaría de Cultura Popular una petició de 81 biblioteques amb destinació a la 11ª Divisió. Les biblioteques es van organitzar i preparar en una setmana. Contenien obres polítiques de tendència Frente Popular, d'autors clàssics (Dostoievskij, Zola, Hugo, Dickens, Poe, Shakespeare...) i contemporanis (Machado, García Lorca, Valle Inclán, Galdós, Gorkij...), novel·les d'aventures (Verne, Salgari...), gramàtiques, diccionaris, aritmètiques, atles... Cada biblioteca tenia tres catàlegs, un bloc de peticions i el seu cartell anunciador: «El soldado del pueblo debe instruirse. Pide un libro en la biblioteca que para ti ha organizado Cultura Popular.» Els llibres estaven continguts en una caixa-moble. La 11ª Divisió va contribuir amb 16.000 pessetes, en concepte d'ajuda a les despeses que aquestes 81 biblioteques, amb les seves 81 caixes-mobles i els seus 4.000 volums, havien reportat a Cultura Popular.

Si bé Cultura Popular va ser l'organisme que més va destacar en la tasca bibliotecària en els fronts i hospitals, no va ser l'únic. Cal afegir les biblioteques creades per Milícies de la Cultura, Socorro Rojo Internacional... i la molt activa tasca de les organitzacions anarquistes.

Paral·lelament a aquesta tasca d'apropar el llibre al combatent, es va dur a terme la de confiscació i preservació del tresor bibliogràfic, atenent a allò disposat en l'article 45 de la Constitució espanyola: «Toda la riqueza artística e histórica del país, sea quien fuere su dueño, constituye tesoro cultural de la nación y estará bajo la salvaguardia del Estado, que podrá prohibir la exportación y enajenación y decretar las expropiaciones legales que estimare oportunas para su defensa. El Estado organizará un registro de la riqueza artística e histórica, asegurará su celosa custodia y atenderá a su perfecta conservación».

Pel decret de 5 d'agost de 1936, el Ministerio de Instrucción Pública suprimeix la Junta Facultativa de Archivos, Bibliotecas y Museos, el seu con-

Figura 4. Milicians que custodien la Biblioteca Nacional examinant una de les bombes incendiàries, de marca alemana, que no llegó a explotar

sell assessor i les inspeccions tècniques, i nomena la Comisión Gestora del Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. La presideix Tomás Navarro Tomás,³⁰ el secretari és Juan Vicens, i Teresa Andrés és vocal jun-

30. Tomás Navarro Tomás (La Roda, Albacete, 1884-Northampton, Estats Units, 1979). Lingüista, deixeble de Menéndez Pidal, ingressa, el 1909, al Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. El 1918 publica el *Manual de pronunciación española*. Director de l'*Atlas lingüístico de la península ibérica*, professor i bibliotecari del Centro de Estudios Históricos, on dirigeix el Laboratorio de Fonética Experimental. El 1935 ingressa en l'Academia de la Lengua. En esclatar la Guerra, el govern de la República el posa al front de la Biblioteca Nacional i dels organismes directors de les biblioteques. Parteix cap a l'exili juntament amb el seu amic Antonio Machado. El 1939, la Columbia University, de Nova York, el contracta com a professor. Allà es jubila i mai torna a Espanya.

tament amb José Tudela, Luisa Cuesta, Francico Rocher, Ricardo Martínez Llorente i Ramón Iglesias. Actuen amb rapidesa. El dia 8, publiquen un anunci en la premsa, en el qual sol·liciten als bibliotecaris col·laboració per a inventariar els materials confiscats que custodiava la Junta de Defensa del Tesoro Artístico; el dia 10, decideixen realitzar un índex fotogràfic dels documents, llibres i objectes arqueològics més valuosos; l'1 de setembre, demanen al Director General de Bellas Artes que procuri l'establiment d'un escamot permanent de bombers a la Biblioteca Nacional, «ante la posibilidad de que el bombardeo de los aviones rebeldes pueda producir un incendio»; el dia 4, demanen al ministre de la Guerra 3.000 sacs terrers per a defensar els tresors de la Biblioteca Nacional (són concedits el mateix dia).

Així mateix, els documents més valuosos de la Biblioteca Nacional (estampes i dibuixos, manuscrits, autògrafs, còdexs, llibres) es guarden en cambres especials. Els primers bombardejos aeris sobre Madrid havien començat i no s'aturarien en tota la contesa. En efecte, el 16 de novembre, a primera hora de la nit, uns avions bombardegen la Biblioteca Nacional, en la qual impacten 28 bombes incendiàries. Una d'aquestes bombes va anar a parar a la sala on es guardaven els incunables i els llibres rars, i va impactar contra un mur de sacs terrers. La sorra que va caure per la bretxa oberta va ofegar la combustió de l'artefacte i no es van produir danys irreparables. El bombardeig, però, posava de manifest que les precaucions preses no eren suficients, i es va imposar la idea de treure de Madrid, al més aviat possible, els llibres més preuats. Al desembre, comencen a sortir cap a València caixes amb les obres més valuoses de la Biblioteca Nacional i de les col·leccions particulars que en ella es custodien. També arriben a València llibres valuosos d'altres llocs, com del Monasterio de El Escorial. Però moltes d'aquestes col·leccions no acaben aquí el seu viatge: la seva pista torna a trobar-se a Barcelona el març de 1938 i, més endavant, a Ginebra. Hi ha llibres que fan el mateix viatge que els quadres d'El Prado.

Per altra banda, a mitjan setembre de 1936, ja s'havien traslladat a la Biblioteca Nacional més de 250.000 volums pertanyents a una vintena de col·leccions. L'artífex fou el jove erudit Antonio Rodríguez Moñino, encarregat, des d'un mes abans, d'una secció especial a la Junta de Incautación per a la recollida d'arxius i biblioteques. El 1937, Tomás Navarro Tomás informa³¹ que a la Biblioteca Nacional hi ha dipositades més de 80 biblioteques amb més de 400.000 volums, i que a l'Archivo Histórico Nacional –ja inca-

31. Tomás Navarro Tomás, «Archivos y Bibliotecas». En: *Labor cultural de la República española durante la guerra* (Valencia: Gráficas Vives Mora, 1937).

Figura 5. Tasques de la Sección de Bibliotecas de la Junta de Incautación y Protección del Tesoro Artístico. Col·locació d'etiquetes, còpia de paperetes i intercalació del fitxer. Madrid, 22 de juliol de 1937. Fotografia d'Aurelio Pérez Rioja (Fototeca de Información Artística)

paç d'acollir més col·leccions— havien ingressat més de seixanta col·leccions de documents (del duc de Frías, duc d'Albuquerque, duc de Medina Sidonia... i les de desenes d'esglésies). El setembre de 1938, la Junta del Tesoro Artístico de Madrid informava que els volums recollits a la Biblioteca Nacional passaven ja de 1.200.000. En acabar la Guerra, les biblioteques particulars són tornades —sanes i estàlvies— a llurs propietaris, que en ocasions graeixen la feina realitzada pels bibliotecaris.

La tasca de protecció bibliogràfica va ser qüestionada pels bibliotecaris de Franco i utilitzada com a arma política, especialment a l'exterior. Miguel Artigas —fins al moment de la sublevació, director de la Biblioteca Nacional i, després, amb Franco, també— publica, el 5 de juny de 1937, a l'*Heraldo de Aragón*, l'article «Clamor del infortunio: a los hispanistas del mundo», en què denuncia les suposades agressions al tresor bibliogràfic a la zona lleial a la República. És contestat per la Junta Central del Tesoro Artístico amb un dels documents més interessants d'aquells anys bibliotecaris.³² Navarro Tomás i Rodríguez Moñino s'encarreguen de la redacció.

32. *Protección del tesoro bibliográfico nacional: réplica a Miguel Artigas* (Valencia: Junta Central del Tesoro Artístico, 1937).

Figura 6. La lectura en la línea de foc a recer de les trinxeres.

El professor Álvarez Lopera ha assenyalat que «oscurecida por la más espectacular de la protección del tesoro artístico, la labor de salvaguardia del patrimonio bibliográfico y documental suele quedar relegada a mero apéndice de aquélla. Y, sin embargo, fue en este campo donde con más nitidez se pudo apreciar el carácter de «salvación» que revistió la actuación de las Juntas», de Incautación y Protección del Tesoro Artístico, «y donde más fácilmente se puso de manifiesto la grandeza y servidumbre de su labor».³³

Van ser molt lloables els esforços bibliotecaris de fer arribar llibres i biblioteques als fronts, i de salvar-los i protegir-los en llocs abatuts per la guerra. Igualment lloable –i, potser amb més gran frustració– va ser la decisió de crear i mantenir biblioteques públiques i escolars en temps de guerra, amb pressupostos de guerra. No podia ser d'altra manera, ja que, per a molts, aquest era el motiu de la lluita: «Los hombres que se batan en el frente, los hombres y mujeres que trabajan en la retaguardia, saben bien que no sólo defienden su patria y sus hogares, sino que luchan por conquistar lo que nunca tuvieron: el derecho a instruirse y a adquirir una cultura que les permiti-

33. José Álvarez Lopera, *La política de bienes culturales del gobierno republicano durante la Guerra Civil española* (Madrid: Ministerio de Cultura, 1982), p. 131.

rá desarrollar su personalidad hasta el límite extremo de sus posibilidades. A pesar de la dureza de las condiciones de guerra, estamos decididos a continuar nuestro trabajo sin descanso. Porque la lucha por la cultura es una de las necesidades más hondamente sentida por nosotros en esta guerra».³⁴

El febrer de 1937, es crea el Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico, la disposició legal sobre biblioteques més important de la República en guerra. L'objectiu era transformar aquells organismes «enterrados bajo el polvo de una inercia secular y tan sólo inteligibles para una exigua minoría de especialistas y eruditos, en instrumentos vivos de cultura, cuya eficiencia orgánica alcance a cumplir con la elevada función social que les está encomendada, a tono con las necesidades imperiosas de la cultura española, y de dotar al pueblo de los elementos necesarios para elevar su nivel cultural, cobrando conciencia exacta de la significación de su pasado y de las perspectivas inmensas de su porvenir». De la seva Sección de Bibliotecas, formaran part Tomás Navarro Tomás (president i responsable de Bibliotecas Históricas); Juan Vicens (Bibliotecas Generales); María Moliner (Bibliotecas Escolares); Teresa Andrés (secretària de la Sección i responsable d'Extensión Bibliotecaria), i Benito Sánchez Alonso (Bibliotecas Científicas). Com a objectius prioritaris, es proposen la conservació i recuperació de les antigues biblioteques, i «crear un sistema orgánico de bibliotecas, perfectamente dotadas y orientadas de cara a las urgentes necesidades de cultura que insistentemente se presentaban por doquier».³⁵ A l'abril, María Moliner presenta un *Proyecto de bases de un plan de organización general de bibliotecas del Estado*, que només es publicarà uns dies abans del final de la Guerra a València. S'hi defineixen els diferents tipus de biblioteques, s'hi dissenyen òrgans centrals per a coordinar i simplificar els treballs tècnics i es marquen pautes de funcionament perquè «cualquier lector en cualquier lugar pueda obtener cualquier libro que le interese». I era urgent posar ja en pràctica la part relativa a les biblioteques generals (provincials amb escola de bibliotecaris, comarcals, municipals, rurals, dipòsits). En aquest punt, tenien un pla.

L'Oficina de Adquisición de Libros y Cambio Internacional, a València, tindrà al seu càrrec l'adquisició i distribució de llibres a les biblioteques públiques de l'Estat, incloent-hi els lots inicials a biblioteques municipals, rurals,

34. *Bibliothèques du front et de l'arrière en Espagne républicaine (1937-1938)* (Barcelone: Editions Espagnoles, 1938).

35. *Un año de trabajo en la Sección de Bibliotecas: Marzo 1937-Abril 1938* (Barcelona: Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico, 1938).

mixtes i escolars. Serà l'òrgan central clau de la política bibliotecària. María Moliner³⁶ fou nomenada encarregada de l'Oficina.

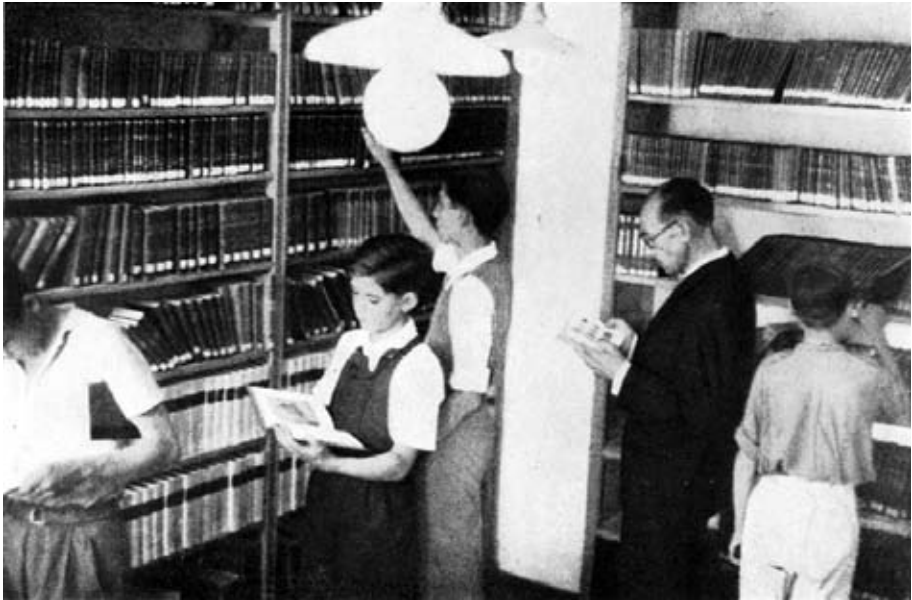
Entre març de 1937 i abril de 1938, el Ministerio de Instrucción Pública fa un esforç mai vist en el camp de la lectura pública, en un doble sentit: per una banda, crea una estructura que interrelaciona les biblioteques per aconseguir que els llibres arribin a tots els lectors, fins i tot a aquells que viuen en llocs petits i allunyats; per l'altra, obre una gran quantitat de biblioteques públiques, escolars i d'altres menes. En un any, amb economia de guerra, es compren 433.000 volums, per valor de set milions de pessetes. Tot aquest moviment es coordina des de l'Oficina de Adquisición de Libros y Cambio Internacional. Al mateix temps, Moliner redacta unes *Instrucciones para el servicio de pequeñas bibliotecas*.³⁷

Madrid romandrà assetjada durant tres anys. Les biblioteques populars de barris afectats per bombardejos i obusos tanquen. En els barris allunyats del conflicte, on es pot continuar encara el servei, l'activitat persisteix i, malgrat les enormes dificultats, s'obren noves biblioteques. A començament de 1938, s'inauguren les biblioteques populars de Ventas i Guindalera-Prosperidad: «En atención a la rapidez, se ha suprimido todo lo que no fuera estrictamente indispensable: unos estantes para los libros en madera sin pulir; unos armarios que se hallaban ya en la casa, un fichero y una mesa y silla para el bibliotecario, instalación de la luz y un gran letrero en la puerta; estos sencillos elementos han sido suficientes para empezar a trabajar. Muy poca propaganda ha sido necesaria para atraer al público. Ha bastado el anuncio de la apertura en los periódicos, el fijar algunos carteles y distribuir unos millares de octavillas en el barrio, para que los lectores vengan en tal cantidad que, ya amenaza el peligro de la insuficiencia de los 2,000 vols. con que se ha abierto cada una de estas bibliotecas, para atender a las numerosas demandas de préstamo.»³⁸

36. María Moliner (Paniza, Saragossa, 1900-Madrid, 1981). Cursa la carrera de Filosofia i Lletres a Saragossa i als vint-i-dos anys ingressa en el Cuerpo Facultativo de Archivos y Bibliotecas. Membre de la delegació valenciana del Patronato de Misiones Pedagógicas, realitza visites d'inspecció a totes les que el Patronato ha creat a València. En 1936, li és encarregada la direcció de la Biblioteca de la Universidad de Valencia, i, en 1937, de l'Oficina de Adquisición de Libros y Cambio Internacional. La seva aportació més valuosa a la biblioteconomia espanyola és el *Proyecto de bases de un plan de organización general de bibliotecas del Estado*. Membre de la Sección de Bibliotecas del Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico. És sancionada en finalitzar la Guerra. En 1946, es trasllada a la biblioteca de l'Escuela de Ingenieros de Madrid, on es jubila en 1970. Mentrestant, elabora el seu *Diccionario de uso del español*. En 1972, es presenta la seva candidatura a la Real Academia de la Lengua, i no és escollida.

37. *Instrucciones para el servicio de pequeñas bibliotecas* (Valencia: Ministerio de Instrucción Pública, Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico, Sección de Bibliotecas, 1937).

38. *Un año de trabajo...*, p. 64.

Figura 7. Biblioteca Popular de la barriada Prosperidad-Guindalera, oberta a començament de 1938, en un Madrid assetjat.

FI I EXILI

Dos petits textos publicats en 1939 poden resumir el que el final de la Guerra va suposar per a las biblioteques espanyoles. El primer és una dedicatòria que Julián Amo, director dels Institutos de Segunda Enseñanza de Mora de Toledo (1934-1937) i Gandia (1937-1938), va escriure a l'inici del seu llibre *Método de trabajo intelectual*³⁹ —un resum de les seves conferències a bord del tremolós *Ipanema* en la travessia de Bordeus a Veracruz, que el va portar al seu exili americà—: «Al grupo reducido e inolvidable de alumnos y profesores del Instituto de segunda enseñanza de Gandía, que supieron renunciar a sus vacaciones para producir el espléndido catálogo en fichas de la biblioteca de aquel centro».

El segon és una crònica publicada pel diari *Ya* a Madrid el 2 de maig de 1939: «Los enemigos de España fueron condenados al fuego. Con motivo de la Fiesta del Libro se celebró un auto de fe en el patio de la Universidad Central, pronunciando el catedrático Antonio Luna las siguientes palabras: “Para edificar a España una, grande y libre, condenamos al fuego los libros

39. Julián Amo Morales, *Método de trabajo intelectual* (México: Editorial Cultura, 1939).

separatistas, los liberales, los marxistas, los de la leyenda negra, los anticatólicos, los del romanticismo enfermizo, los pesimistas, los pornográficos, los de un modernismo extravagante, los cursis, los cobardes, los seudocientíficos, los textos malos y los periódicos chabacanos. E incluimos en nuestro índice a Sabino Arana, Juan Jacobo Rousseau, Carlos Marx, Voltaire, Lamartine, Máximo Gorki, Remarque, Freud y al *Heraldo de Madrid*.”»

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ LOPERA, José. *La política de bienes culturales del gobierno republicano durante la Guerra Civil española*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1982. p. 131.
- AMO MORALES, Julián. *Método de trabajo intelectual*. México: Editorial Cultura, 1939.
- ANDRÉS, Teresa. «Les bibliothèques populaires en Espagne pendant la guerre». En: FÉDÉRATION INTERNATIONALE DES ASSOCIATIONS DES BIBLIOTHÉCAIRES. CONGRÈS (3r: 1938: L'Haia). *Actes: Comité internationale de bibliothèques: 1ème session (1938)*. La Haye: M. Nijhoff, 1938. p. 107-109.
- La Biblioteca pública municipal: según el Decreto de 13 de junio de 1932 e instrucciones complementarias*. Madrid: Junta de Intercambio y Adquisición de Libros para bibliotecas públicas, 1933.
- Bibliothèques du front et de l'arrière en Espagne républicaine (1937-1938)*. Barcelone: Éditions Espagnoles, 1938.
- Bibliothèques populaires et loisirs ouvriers*. Paris: Institut international de coopération intellectuelle, 1933.
- CONSEJO CENTRAL DE ARCHIVOS, BIBLIOTECAS Y TESORO ARTÍSTICO. SECCIÓN DE BIBLIOTECAS. *Un año de trabajo en la Sección de Bibliotecas: marzo 1937-abril 1938*. Barcelona: Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico, 1938.
- CORONADO, Xavier F. «Biblioteca Popular Circulante de Castropol (1922-1936)». *Educación y biblioteca*. [Núm.] 133 (enero-febrero 2003).
- CORRALES SODOR, Rafael; FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Eliseo. *Unha biblioteca obreira: o Centro Obrero de Cultura y Beneficencia (Ferrol, 1911-1936)*. Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve, 1999.
- CULTURA POPULAR. SECCIÓN DE BIBLIOTECAS. *Realizaciones de la España leal: la Sección de Bibliotecas de Cultura Popular: un año de trabajo, julio 1936-julio 1937*. Valencia: Ediciones de Cultura Popular, 1938.

FONTANA, Josep. «Una temible revolución: de habitantes a ciudadanos». En: CALVO, Blanca; SALABERRIA, Ramón (editors). *Biblioteca en guerra*. Madrid: Biblioteca Nacional, 2005. p. 146.

Instrucciones para el servicio de pequeñas bibliotecas. Valencia: Ministerio de Instrucción Pública, Consejo Central de Archivos, Bibliotecas y Tesoro Artístico, Sección de Bibliotecas, 1937.

LEÓN, María Teresa. *La historia tiene la palabra: noticia sobre el salvamento del tesoro artístico*. Prólogo, selección del apéndice y notas de Gonzalo Santonja. Madrid: Hispamerca, 1977.

LUIS MARTÍN, Francisco de; ARIAS GONZÁLEZ, Luis. «Estudio». En: FRANCO FERNÁNDEZ, Nuria. *Catálogo de la biblioteca de la Casa del Pueblo de Madrid (1908-1939)*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998. p. 21-68.

MATO, Ángel. *La lectura popular en Asturias*. Oviedo: Pentalfa, 1992.

—. «La lectura valorada: las bibliotecas populares en Asturias». En: CALVO, Blanca; SALABERRIA, Ramón (editors). *Biblioteca en guerra*. Madrid: Biblioteca Nacional, 2005. p. 71.

NAVARRO TOMÁS, Tomás. «Archivos y Bibliotecas». En: *Labor cultural de la República española durante la guerra*. Valencia: Gráficas Vives Mora, 1937.

ONTAÑÓN, Eduardo. «El portero bibliotecario, o, "Cultura Popular" salva de las balas la 2ª biblioteca de España». *Estampa*. [Núm.] 478 (20 marzo 1937).

ORS, Eugeni d'. «Dos tareas». *El aldeano*. [Núm.] 59 (15 marzo 1932).

Protección del tesoro bibliográfico nacional: réplica a Miguel Artigas. Valencia: Junta Central del Tesoro Artístico, 1937.

RUBÍ I BALAGUER, Jordi. «Bibliotecas para obreros en Cataluña». En: CONGRESO INTERNACIONAL DE BIBLIOTECAS Y BIBLIOGRAFÍA (2n: 1935: Barcelona, Madrid). *Actas y trabajos del II Congreso Internacional de Bibliotecas y Bibliografía: Madrid-Barcelona, 20-30 de mayo de 1935*. Madrid: Librería de Julián Barbazán, 1936. vol. III, p. 422.

SALABERRIA, Ramón. «Las bibliotecas populares en la correspondencia de Juan Vicens a Lulu Jourdain y Hernando Viñes (1933-1936)». *Anales de documentación* (Universidad de Murcia). [Núm.] 5 (2002), p. 309-332.

VICENS, Juan. *España viva: el pueblo a la conquista de la cultura*. Madrid: Vosa: Asociación Educación y Bibliotecas, 2002.